Iedereen, alles, grondig

Jan Amos Comenius en de draad door onze tijd

J. Konstapel · Constable Research, Leiden · november 2026

Samenvatting

Jan Amos Comenius (1592–1670) verloor zijn woning, zijn boeken en zijn familie; veertig jaar lang leefde hij in ballingschap. Desondanks schonk hij Europa een nieuw beeld van het leren: elk kind moet naar school, elk kind moet leren door dingen zelf te ervaren en niet slechts door woorden, en het leren moet een heel leven duren. Dit essay volgt zijn leven zoals hij het zelf beschreef — een labyrint met een wending — en spoort de draad na die vóór hem liep, van de Bergrede via Hus en Chelčický, en de draad die ná hem doorloopt naar onze scholen, onze prentenboeken en onze hoop op vrede. Het eindigt bij wat we behouden hebben en wat we verloren zijn: de scholen bleven, het geheel waarvoor zij bedoeld waren ging verloren. Mogelijke verbanden zijn als echo's opgenomen, naast de gedocumenteerde sporen.

Trefwoorden: Comenius; Labyrint der wereld; pansofie; Pampaedia; Bergrede; Chelčický; levenslang leren; onderwijs voor allen.

---

1. Een mens in een brandende wereld

Comenius werd in 1592 in Moravië geboren, in een kleine kerk die zich de Eenheid van de Broeders noemde. Voor zijn twaalfde jaar had hij beide ouders verloren. Hij studeerde in Herborn en Heidelberg, keerde terug om te doceren — en toen brak de oorlog uit.

In 1620 leed het protestantse leger bij de Witte Berg de nederlaag die de Eenheid tot vervolgde kerk maakte. Een jaar later werd zijn stad Fulnek geplunderd: hij verloor huis en bibliotheek, en zijn eerste vrouw en hun kinderen overleden. Verscholen op het landgoed van edelman Karel van Žerotín schreef hij in 1623 het boek dat zijn naam zou dragen: *Het labyrint der wereld en het paradijs des hartes*.

2. De brillen

In dat boek trekt een jonge pelgrim eropuit om de wereld te bezichtigen. Twee gidsen sluiten zich bij hem aan: De Zoeker, die de nieuwsgierigheid verbeeldt, en de Bedrog, die de gewoonte belichaamt om over te nemen wat iedereen denkt.

De Zoeker legt de pelgrim een toomel aan, met riemen van nieuwsgierigheid: voortaan kan hij niet stoppen en wordt hij van straat naar straat gedreven. De Bedrog reikt hem vervolgens een bril waarvan de glazen geslepen zijn uit Veronderstelling en de montuur uit Gewoonte. Door die glazen ziet het nabije er ver uit, het kleine groot, het lelijke schoon en het zwarte wit.

Dan volgt een kleine bijzonderheid met grote betekenis: de bril zit scheef. De pelgrim kan eronder kijken — en wie eronder kijkt, ziet de dingen zoals ze zijn. Dit is het oudste beeld van de vrije denker dat ik ken. Een vrije denker is geen rebel; hij ziet dat een gedeelde verwachting faalt, ziet dat vóór anderen het doorhebben, noemt het bij de naam en geeft een nieuw beeld van het geheel. Wie dat wil, moet eerst onder de bril kijken.

3. De stad

Vanuit een hoge toren overziet de pelgrim de wereld: een ronde stad waarin het licht uitsluitend van boven valt, terwijl zich buiten de muren een donkere afgrond opent. "Voorbij de wereld is niets," meldt de kanttekening.

Aan de tweede poort deelt het Lot de roepingen per loting uit. Zes straten doorkruisen de stad — de zes standen: gezinnen, ambachten, geleerden, geestelijkheid, bestuurders en soldaten — en elk dient de ander. Maar op de kruispunten begint de verwarring. In het midden verheft zich het paleis van Wijsheid, koningin van de wereld, die bij nader inzicht IJdelheid blijkt. Koning Salomo komt haar ontmaskeren, wordt zelf verleid, en zijn gevolg wordt uiteengeslagen en gedood.

De pelgrim raakt in wanhoop: alles wat hij heeft gezien is een doolhof waarin niets naar buiten voert.

4. De wending

Dan, in hoofdstuk 37, klinkt een stille roep: *keer om*. Twee keer nog weerklinkt hij, en dan: keer terug naar het huis van je hart en sluit de deur achter je.

De pelgrim gehoorzaamt. Binnen is het donker; er is één rond venster, dik onder het vuil. Aan de muren hangen gebroken afbeeldingen van de deugden, op de vloer liggen gebroken ladderlopen, gescheurde touwen, geplukte vleugels en losse wielen. Wanneer dan het licht van boven valt, worden de afbeeldingen heel en beginnen zij te bewegen; de losse wielen voegen zich tot één uurwerk, dat de gang van de wereld toont.

Hier ligt het centrum van Comenius: orde komt niet van buiten en wordt de delen niet opgelegd, maar ontstaat van binnenuit, zodra het licht komt.

5. De bron

Waar komt dit beeld vandaan? Lees de Bergrede: "Ga in uw binnenkamer, sluit uw deur en bid daar." De binnenkamer met de gesloten deur is hetzelfde tafereel. Deze rede vormde de wortel van zijn kerk en loopt als een draad door twee eeuwen vóór hem.

In Praag predikte Jan Hus rond 1400 in het Tsjechisch tot gewone mensen, gevormd door wat hij in Oxford bij John Wycliffe had geleerd: de ware kerk is niet de rijke instelling. Hus zag dat de kerk faalde, zei het luidop, en werd in 1415 te Konstanz verbrand. Na zijn dood sloeg de hervorming om in oorlog — op één man na, die weigerde mee te gaan: Petr Chelčický, een leek uit Zuid-Bohemen. Hij zag wat anderen niet wilden zien: wie de waarheid met het zwaard verdedigt, wordt de macht waartegen hij vocht. Hij nam de Bergrede letterlijk — geen eed, geen geweld, geen oordeel over anderen — en schreef er rond 1440 *Het net van het geloof* over. Dat net is het net van Petrus, dat de mensen samenhoudt; twee walvissen scheuren het: de keizer en de paus. Macht verscheurt het net.

Uit dat boek ontstond in 1457 de Eenheid van de Broeders, de kerk van Comenius, waarvan hij de laatste bisschop zou worden. Zo loopt de draad: Bergrede, Waldenzen, Wycliffe, Hus, Chelčický, de Eenheid, Comenius. Bij elke knoop zag iemand hetzelfde: macht, rijkdom en uiterlijke wet brachten het goede niet voort. Elke keer keerde men zich naar binnen en bouwde iets nieuws dat zonder dwang werkte.

6. De andere leermeesters

Comenius had ook andere leermeesters, en elk van hen stond model voor een wond. In Herborn leerde Johann Heinrich Alsted hem dat alle kennis één geheel vormt — orde in een uiteenvallende wereld. Francis Bacon leerde hem het boek van de natuur te lezen, Vives toonde hem wat er aan de scholen mankeerde, en Ratke bewees dat lesgeven anders kon. Na al zijn verliezen had hij bovendien een plaats nodig die niet kon branden: Augustinus gaf hem het rusteloze hart dat alleen in God tot rust komt — het slotgebed van het *Labyrint* volgt hem bijna woord voor woord. En Nicolaas van Cusa schonk hem de geleerde onwetendheid:

hoe meer van het geheel je ziet, hoe beter je je grenzen kent — zo oud als de eerste zaligheid, "zalig de armen van geest".

7. Het plan

De wending hield Comenius niet binnen; zij stuurde hem op pad met een plan. In zijn ballingschap te Leszno schreef hij de *Janua* (1631), die Latijn onderwees via dingen in plaats van regels en binnen de kortste keren in geheel Europa en daarbuiten werd gelezen. Daarna volgde de *Grote Didactiek*, waarvan de formule in drie woorden luidt: *omnes omnia omnino* — iedereen, alles, grondig. Jongens en meisjes, rijk en arm, stad en platteland.

Hij ontwierp één school voor alle kinderen, in trappen, beginnend aan de moederknie met de *School der kindsheid*. In Sárospatak schreef hij *Schola ludus* — school als spel, waarin leerlingen uitbeeldden wat zij leerden. In Amsterdam publiceerde hij in 1658 de *Orbis pictus*: op elke bladzijde een afbeelding, bij elk ding in de afbeelding zijn naam — eerst het ding, dan het woord.

Zijn laatste grote werk bleef onvoltooid: de *Algemene Beraadslaging over de hervorming van de menselijke aangelegenheden*, waarvan één deel de *Pampaedia* vormde — opvoeding voor allen, van de wieg tot het graf, in acht scholen — en een ander deel de *Panorthosia*, met een hervorming van school, kerk en staat en een wereldraad voor vrede. In 1656 brandde Leszno af, samen met zijn huis en het handschrift van zijn levenswerk. "Waar uw schat is," zegt de Bergrede, "daar zal ook uw hart zijn." Hij vluchtte naar Amsterdam en begon opnieuw.

8. Wat we geërfd hebben

Kijk rond op een school van vandaag: veel van wat u daar ziet, heeft Comenius gewild. Elk kind gaat naar school — in Nederland werd de leerplicht in 1901 ingevoerd, en wereldwijd geldt onderwijs voor allen en levenslang leren als gemeenschappelijk doel van de Verenigde Naties. Dat is *omnes omnia omnino* en de *Pampaedia* in moderne woorden.

Elk jong kind heeft prentenboeken en elk schoolboek bevat afbeeldingen; die lijn begint bij de *Orbis pictus*, waarvan Goethe schreef dat het het enige kinderboek was dat hij bezat. De kleuterschool kwam in de negentiende eeuw met Fröbel, maar Comenius had de *School der kindsheid* twee eeuwen eerder al beschreven. Leren door de zintuigen, door spel en door doen is inmiddels vanzelfsprekend — in 1630 was dat allerminst zo. Les in de moedertaal, scholen in trappen, klassen naar leeftijd: het staat allemaal in de *Grote Didactiek*.

Ook langs familielijnen werkte zijn nalatenschap door. Toen Leibniz in 1700 de academie van wetenschappen in Berlijn stichtte, was zijn medewerker Daniel Ernst Jablonski, kleinzoon van Comenius; een andere kleinzoon werd er secretaris. De droom van één huis voor alle kennis bereikte Leibniz dus via de familie. In 1737 wijdde diezelfde Jablonski graaf Zinzendorf tot bisschop: de vernieuwde Eenheid leefde voort in Herrnhut — de kerk van de Bergrede overleefde. Langs een tweede tak bereikte Chelčický's lijn Tolstoj, die hem in 1894 noemde als voorloper van de geweldloosheid; Gandhi las Tolstoj. Europa noemde zijn schooluitwisselingsprogramma naar Comenius, de UNESCO reikt een Comenius-medaille uit, en een wereldraad voor vrede bestaat — onvolmaakt — in New York.

9. Wat we verloren zijn

We hebben de scholen behouden; het geheel is ons ontgaan. Comenius wilde geen scholen die hoofden vullen, maar scholen die mensen vormen: kennis, geloof en handeling hoorden bij elkaar, en de school was een weg om elke mens uit het labyrint te leiden. Onze scholen onderwijzen vele vakken, maar weinigen onderwijzen de wending, en weinigen vragen waar het hart zich bevindt.

Kijk nog eens naar de bril van de Bedrog: glazen van Veronderstelling, een montuur van Gewoonte, het nabije dat ver oogt en het kleine dat groot lijkt. Dat is een treffende beschrijving van een scherm in de broekzak. Een

feed toont ons wat we al geloven; zij maakt het kleine groot en het verre nabij. We dragen deze bril de hele dag — en zij zit niet langer scheef.

Kijk nog eens naar de stad: het Lot deelt de roepingen uit aan de poort, de straten kruisen elkaar, de markt wemelt, en de Wijsheid blijkt IJdelheid. En kijk naar de droom van de pansofie — alle kennis op één plaats, voor iedereen toegankelijk. Wij hebben die gebouwd; zij heet internet. Nu bouwen wij machines die elke vraag beantwoorden.

Comenius zou de verwachting zien die faalt: het geloof dat meer informatie wijser maakt, dat het geheel te koop, op te slaan en door te zoeken is. Hij zou het benoemen — en wijzen naar de gesloten deur.

10. De draad

Comenius ontliep het labyrint niet door sneller te lopen, maar door zich te keren. De Griekse mythe levert het andere beeld: Ariadne geeft Theseus een draad, en langs die draad vindt hij de uitgang. De draad is geen kaart; zij is een lijn die verbindt.

Het leven van Comenius is zo'n draad. Hij loopt terug naar een preek op een heuvel, vooruit naar elk kind met een prentenboek, en door mensen heen die bijna alles verloren en desondanks geen geweld kozen. Zijn laatste boek verscheen in 1668 en droeg de titel *Unum necessarium*: het ene nodige. Na een leven vol plannen keerde hij terug naar het begin — één ding is nodig, de rest volgt.

Hij overleed in 1670 in Amsterdam en ligt begraven in Naarden; niemand weet waarom juist daar. Zijn leus wordt aldus overgeleverd: *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus* — Moge alles vanzelf vloeien, en geweld zij de dingen vreemd.

Notitie over de methode

Dit essay leest het leven van Comenius door zijn eigen boek, het *Labyrint*. Het hanteert de definitie van de vrije denker uit de reeks *The Golden Thread*. Het combineert gedocumenteerde sporen met mogelijke verbanden; die laatste worden echo's genoemd. Een voorbeeld is de binnenkamer uit de Bergrede naast de wending in het *Labyrint*: zij tonen waar de draad kan lopen.

Geannoteerde referentielijst

1. **Comenius, J. A. (1623/1631). *The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart*.** Vert. Count Lützow (Londen 1901), publiek domein. archive.org/details/labyrinthofworldoocome — De sleuteltekst. Lees hoofdstuk 4, 5, 37 en 40 voor respectievelijk de bril, de stad, de wending en het uurwerk.
2. **Czech at Oxford. *The Labyrinth of the World*, inhoud en hoofdstukken.** czech.mml.ox.ac.uk/static/labyrinth/indexE.html — Online tekst met een klikbare kaart van de stad.
3. **Comenius, J. A. *The Great Didactic*.** Vert. M. W. Keatinge (Londen 1896). — De bron van *omnes omnia omnino* en van de school in trappen.
4. **Comenius, J. A. (1658). *Orbis sensualium pictus*.** — Het eerste prentenboek voor school: ding, afbeelding en naam naast elkaar.
5. **De Heilige Schrift, King James Version (1611), Matteüs 5–7.** — De Bergrede: de binnenkamer (6:6), de schat (6:21), de armen van geest (5:3).
6. **Chelčický, P. (ca. 1440). *Síť víry* (Het net van het geloof).** — Het boek achter de Eenheid van de Broeders; macht verscheurt het net.

7. **Tolstoj, L. (1894). *The Kingdom of God Is Within You*.** — Noemt Chelčický als voorloper van de geweldloosheid; de schakel naar Gandhi.

8. **Burton, S. (2019). "Squaring the Circle": Cusan Metaphysics, Mathesis and the Pansophic Vision of Jan Amos Comenius. Brill.** core.ac.uk/download/372992819.pdf — Hoe de geleerde onwetendheid via Cusanus Comenius bereikte.

9. **Lachmann, R. *Dmitrij Tschižewskij's Reading of Komenský's Labyrint světa a ráj srdce*. Slovo a smysl 46.** — Het *Labyrint* als satire en als meesterwerk van taal; verbindt Andreae en Bachtin.

10. **Monroe, W. S. (1900). *Comenius and the Beginnings of Educational Reform*. Project Gutenberg.** — Een leesbare oudere biografie, sterk over zijn leermeesters.

11. **Goethe, J. W. von (1811). *Dichtung und Wahrheit*, boek 1.** — Goethe over de *Orbis pictus* als zijn enige kinderboek.

12. **Herder, J. G. *Briefe zu Beförderung der Humanität*, brief 57.** — Herders lof voor Comenius en zijn hervorming van alles voor allen.

13. **Piaget, J. (1957). *L'actualité de Jean Amos Comenius*. UNESCO.** — Een twintigste-eeuwse lezing van zijn actualiteit.

14. **Verenigde Naties (2015). Sustainable Development Goal 4.** — Inclusief onderwijs en levenslang leren voor allen: *omnes omnia omnino* in moderne woorden.

15. **Konstapel, J. (2026). *The Body Listens to Its Own Echo*. Constable Research.** — De wending tot de eigen terugkeer, gelezen in het lichaam; een echo van het paradijs des hartes.

16. **The Golden Thread.** maze.swarp.nl/golden-thread — De reeks vrije denkers, met Comenius als deel 7.